

Dracs i àligues. Mite i èpica en la festa

Joan Cuscó i Clarasó

L'estudi dels elements que configuren el nostre imaginari festiu és interessant des de la perspectiva de penetrar en el que podríem anomenar el "mite de l'espècie", és a dir, la nostra memòria. La memòria cultural que, conjuntament amb la memòria biològica inscrita en els gens, ha acompanyat el desenvolupament de l'espècie i ens ha constituït com a persones. Els dracs i les àligues són una part important d'aquest imaginari col·lectiu i la seva continuïtat en el temps els ha donat una significació rica i complexa.

The study of the elements that configure our festival imaginary allows us to penetrate into what we might call the "myth of the species", that is, our memory: the cultural memory which, together with the biological memory inscribed in our genes, has accompanied the development of the species and has constituted us as persons. Dragons and eagles are an important part of this collective imaginary and their continuity through time has given them a rich and complex significance.

La cultura és un lloc d'encontre i d'aparició pública de les diferents generacions que en el transcurs dels anys van configurant una societat. L'espai on pren cos el corpus mitològic o èpic, el qual permet la materialització de la sensibilitat de cada època històrica en tot un seguit d'elements simbòlics i conceptuals. A través d'aquests corpus de materials la cultura va traçant el seu perímetre irregular: va gestant el seu concepte. Un concepte que no és estàtic sinó un conjunt complex de connexions i de fluxos que posen de manifest tot un seguit de mapes diversos. La cultura és aquella instància que posa un cert tipus d'ordre enfront del caos i que crea un sistema lingüístic. Així mateix, la cultura adquireix, a través de la seva pervivència en el temps, un caràcter polièdric i un lloc d'encontre i d'aparició pública de generacions i d'informacions diverses.

El drac és un dels múltiples elements que trobem dins de l'àmbit de la cultura. És una figura mitològica que ha perdurat al llarg dels anys i que ha estat capaç d'aglutinar al seu voltant valors i sentiments diversos i a voltes oposats: ha creat tota una aura de significacions (un entorn) que en cada època li ha permès subsistir dins de la cultura i ser alguna cosa vigent per a cada societat.

El drac és una peça universal de la cultura humana i la seva pervivència en el temps i en l'espai fan que hagi esdevingut un element tradicional i una mena d'arquetip col·lectiu amb àmplies possibilitats significatives. Si ens centrem en el drac dins de la cultura tradicional i popular catalana direm que aquest membre del nostre bestiar festiu

és, sobretot, una figura que ha emergit a partir de les conceptualitzacions medievals i siscentistes, les quals foren reelaborades durant els segles XVIII i XIX i han arribat fins als nostres dies. En el text que teniu a les mans, a banda de parlar de manera general d'aquesta figura mitològica i de la seva presència en la cultura de casa nostra, també utilitzarem com a fil conductor el drac de Vilafranca per, d'aquesta manera, referir-nos a certs aspectes més concrets.

Breu ressenya històrica

En l'imaginari medieval el drac va gaudir de sentits diversos que es varen unificar o resoldre en l'aculturació cristiana del segle XV. De la reelaboració del segle XV en va sorgir una visió del drac on conflueixen elements provinents de tradicions diferents: la germànica, la grecoromana o la provinent de l'àmbit eclesiàstic.

D'entre els diversos estudis que s'han fet sobre aquestes qüestions en destacariem dues tendències força generalitzades: la primera, aquella que veu els dracs com una força de la natura que encarna la part negativa dels instints humans. La segona és la que construeix una visió dels dracs com a reminiscències de terrors, d'angoixes o de repugnàncies. Tanmateix, altres investigacions, que es fonamenten en les creacions pictòriques i en la literatura que parla de la lluita entre el drac i el cavaller, diuen que aquestes feres tenen un paper molt més important dins de l'engranatge social medieval. Per a ells, la significació del drac és la d'aquell perso-

El drac és el resultat de conceptualitzacions i pràctiques diferents que en el transcurs del temps històric s'han posat en contacte: germànica, grecoromana i cristiana

natge grotesc que posseeix allò que desitja l'home: el poder. La princesa, com a símbol, seria allò que vol el cavaller, però per aconseguir-ho ha de lluitar amb el drac per matarlo o transformar-lo. Ho ha de fer, perquè de la lluita en naixerà el seu caràcter i la seva personalitat ètica. I és que el drac encarna les mateixes fonts de la vida. El drac impedeix la passió de l'home envers el poder. La victòria enfront del drac és la pròpia afirmació, i on l'home pot aparèixer de manera real i pública i esdevenir membre reconegut és a la societat.¹ Perquè com deia Aristòtil, l'home és un animal polític i a través de la paraula pot discernir entre la justícia i la injustícia i entre el bé i el mal i crear, a partir d'aquí, una comunitat de valors.²

Des d'una perspectiva del saber hermètic (de l'alquímia) el drac és aquella figura que simbolitza la

1. En la gran majoria de llegendes d'Occident (al costat del seu sentit simbòlic) els dracs són presentats com un enemic primordial a qui cal vèncer: Apol·lo, Cadme, Perseu o Sigfrid varen vèncer el drac.

2. Aristòtil. *Política*, I.

matèria volàtil o femenina³ (la qual està estretament lligada a les consideracions que fins al segle XVII varen concebre el foc com aquell element que donava vida a tot allò que existia, i que ja trobem presents en autors clàssics com Aristòtil i refermades en pensadors posteriors com Juan Huarte de San Juan 1529-1588).⁴ Els dracs viuen a l'interior de la terra i representen les forces de la natura mentre les àl·l·gues serien la sublimació d'aquestes forces. Formen part d'un imaginari alquímic que concorda amb la visió medieval que hem exposat, on se'ns parla de la transmutació de la matèria original, que també passà a l'imaginari del cristianisme. Pensem que el principal objectiu dels mestres alquimistes era la conciliació de totes les forces per ajudar a la realització de la natura.⁵

Després de les reelaboracions cristianes el drac esdevindrà, en la nostra cultura judeocristiana, el mal i tot allò que se'n pugui desprendre (males collites, pestes...). Per aquest motiu, sovint el trobem acompanyat d'algun sant (sant Miquel, santa Marta o santa Margarida) que el venç sota el signe de la creu.

A l'hora de copsar aquest seguit de consideracions hem de tenir present que per a la societat d'aquests anys el concepte de naturalesa (en referència al subjecte humà) volia dir el temperament de les quatre primeres qualitats: calor, fred, humit i sec. De la conjunció harmònica dels quatre elements fonamentals en sortia el caràcter, els vicis i les virtuts. La lluita contra el drac era, doncs, la lluita de l'home per tal d'harmonitzar les forces de la natura i, des de la perspectiva cristiana, el triomf

de l'home cristià: l'establiment d'un ordre social i d'una civilització cristiana.⁶

En les hagiografies dels sants cristians el drac apareix al costat de sant Jordi i de sant Miquel, que seran els encarregats de combatre'l amb totes les seves forces.

La constitució morfològica de l'arquetip

Aquest animal fantàstic és el resultat de conceptualitzacions i pràctiques diferents que en el transcurs del temps històric s'han posat en contacte. Cadascuna ha anat aportant unes característiques estètiques diferents de les altres, que han dotat l'arquetipus cultural de realitat material. Les primeres caracteritzacions són força abstractes i confuses. Durant l'època romànica els dracs eren representats com a serps amb dues o tres potes,⁷ amb cos d'ocell o de rèptil i amb una cua llarga i mortal, i és que la cua sempre ha estat la part més important de l'animal ja que se'n servia per vèncer els seus contrincants. Al gòtic se'ls afegiren les característiques ales de ratapinyada com les que té el drac de Vilafranca. Alhora, hem de tenir present que els dracs i els dimonis comparteixen tot un seguit de caràcters morfològics: les ales, la cua en forma de fletxa i les urpes.

Un altre element important és el color. Al costat del verd fosc que ens recorda els rèptils i que representa l'aigua (el caos original de l'existència), l'aire i la terra, en bona part de tradicions xineses i cèltiques, també hi ha dracs blancs i vermells.

L'anàlisi estètica seria, per tant,

3. El drac amb ales representava la matèria volàtil i el drac sense ales la matèria fixa.

4. Huarte de San Juan, Juan; *Examen de ingenios para las ciencias*. Bibl. Univ. Circulo de Lectores. Barcelona, 1996.

5. Waldstein, Arnold. *Luces de la alquimia*. Madrid: Espasa-Calpe, 1977.

6. I, ahora, la lluita contra les pulsions i les passions íntimes per tal de dominar-les en vistes a l'adquisició d'una personalitat que estigués d'acord amb les pautes ètiques de la societat.

7. També sense potes.

l'intent de copsar l'activitat humana i la seva sensibilitat des d'un altre vessant. La representació artística del drac, com a símbol que transita entre el món real i l'imaginari, es correspon a una manera de pensar i d'entendre l'ordre social. El drac és una figura mitològica universal on es mesclen diversos elements que són un préstec provinent d'animals feréstecs i agressius com les serps o els lleons o de bèsties prehistòriques. Reflecteix, doncs, el regne animal o, dit d'una altra manera, el caràcter animal dels éssers vius. El que serà vist, per l'home, com un adversari.⁸

Exemples clars d'aquesta concepció cristiana queden reflectits en cerimonials com les processons que es feien els tres dies abans de l'Ascensió: en les dues primeres processons el drac anava davant dels clergues i de la creu i exhibia la cua enlaire (com a mostra del seu poder i de la seva força), per contra, en la del tercer dia anava darrere l'estament eclesiàstic amb la cua avall i com abatut. En aquestes tres processons el drac simbolitzava la lluita de l'home durant els tres períodes de la seva redempció.⁹ Posteriorment, però, aquest significat es va veure transmutat i, en unes processons que es feien per vèncer les males collites o les plagues, els dracs passaren a simbolitzar aquestes catàstrofes naturals.¹⁰ Sigui com sigui, queda clar que el drac simbolitzava, usant la terminologia de l'existencialisme vital que trobem en Unamuno, Ors o Nietzsche, la força irracional de la natura i es contraposava a la capacitat de racionalitzar el caos primigeni de què gaudeix l'ésser humà.¹¹

El drac de Vilafranca

Després de la restauració que se li va fer l'any 1990 es va poder determinar que aquesta peça datava dels segles XIII o XIV. Tanmateix, no disposem de cap font documental que ens en parli fins a l'any 1600.

Aquesta figura del patrimoni etnològic va pertànyer a la confraria de Sant Miquel fins a l'any 1893. La confraria de Sant Miquel s'havia fundat el 1331 i agrupava sabaters i adobadors. En aquests anys també és quan s'instaurà la festa del Corpus, una de les principals celebracions on participava el drac: a Barcelona ja se celebrà l'any 1391 i a Vilafranca almenys des del 1401. La confraria de Sant Miquel a banda de les ordenances reials del 1331 també en tenia dels anys 1511 i 1526 i era l'única que disposava de casa pròpia.¹² Amb els importants canvis socioeconòmics del segle XIX els gremis i les confraries van anar perdent poder econòmic i força real dins de la societat. Per aquest motiu l'any 1893 es va haver de fer càrrec de la restauració del drac Josep Baltà de Cella que n'adquirí, alhora, la propietat i la custòdia, segons consta en el conveni signat el dia 26 de desembre. Avui, l'Ajuntament de la vila és qui es fa càrrec d'aquest drac i qui té cura de la seva conservació a través del conveni signat amb la Coordinadora de Balls de la Festa Major.

Sentit i significat del drac de Vilafranca

Les primeres notícies documentals que parlen de la participació del

8. Posteriorment aquests caràcters seran adoptats pels diables.

9. En els dos primers períodes el Drac és el senyor del món. El tercer període és el de la creu i el Drac hi és vençut i va humiliat al darrere d'aquesta.

10. Vegeu Amades i Gelats, Joan. *Gegants, nans i altres entremesos*. Barcelona, 1934.

11. Vegeu, per exemple, Unamuno, Miguel. *El sentimiento trágico de la vida*. (1913) o d'Ors, Eugeni. "Religio est libertas". A: *Bericht des III internationalen Kongress für Philosophie*. Heidelberg, 1908.

12. Barba i Roca, Manuel. *El Corregiment i partit judicial de Vilafranca del Penedès a l'últim terç del segle XVIII*. Ed. Museu de Vilafranca, 1991; Ribas i Beltran, Antoni. *Història de Vilafranca*. Ajuntament de Vilafranca, 1990.

Avui el caràcter identitari de la festa fa que el drac tingui un caràcter representatiu o simbòlic de la població. Detall del cap massís de fusta del drac de Vilafranca, originari dels segles XIV-XV. Fotografia: Pau Asensio

13. La primera notícia del drac d'Olot la trobem al *Manual de conclusions del Consell (1597-1602)*, on se'ns parla de la participació d'aquesta bèstia en la processó de canonització de Sant Raimon de Penyafort l'any 1601.

14. Extret del dietari de Salvador Miret i Colí, escrit a cavall dels segles XVIII i XIX. Vegeu *Gran Penedès [Vilafranca]*(1989), núm. 14.

drac en diverses celebracions paral·lèlgiques daten de finals del segle XVI i principis del XVII. En aquests anys i fins ben entrat el segle XIX el drac participava en les diferents commemoracions acompanyat d'un petit grup de diablots i representava l'entremès de Sant Miquel, el qual escenificava la lluita entre el bé i el mal (reconduint aquella antiga lluita de l'home medieval amb les forces de la

natura per tal d'erigir-se com a subjecte realitzat dins de la societat). En aquest entremès, on també hi devia participar sant Miquel, el drac acabava redimit i sotmès sota el pes d'unes cadenes que el feien vassall de sant Miquel: el resultat final era l'establiment d'un ordre social cristià. Així mateix, sabem que a principis del segle XVII el drac d'Olot també participava a les processons lligat a unes cadenes.¹³ En una descripció on es narra la participació del drac de Vilafranca en les festes per l'arribada del rei Carles IV a la vila el 1802 hi podem llegir: " Este juego, que no es facil de describir, y que consiste principalmente en una reyerta o batalla, de cinco hombres destinados y vestidos al proposito con una fiera ó dragon, por medio de fuegos artificiales y que la destreza y habilidad que estan enseñados, les exime de todo peligro, es una diversión tan antigua, como que en la relacion manuscrita de las fiestas con que en el año 1601 celebró la villa."¹⁴

Al darrer terç del segle XIX el drac va deixar d'anar acompanyat dels diablots i començà a participar en les diverses festes en solitari exercint, fonamentalment, la funció d'obrir pas davant les processons i, alhora, la d'obrir les portes del temps ritual on la resta d'imatgeria festiva té sentit i pot aparèixer dins del món real: al costat de la funció més funcional n'acomplia i n'acompleix una altra de ritual segons la qual és l'element que obre les portes de la festa i la instauració del temps festiu enfront del temps de treball/quotidià. La festa és aquell moment de retrobament de la comunitat amb ella mateixa.

Tradicionalment, l'àliga simbolitza el triomf de la societat cristiana; tenia un lloc privilegiat en les processons i, fins i tot, podia ballar dalt l'altar dins de l'església. Festa Major de Vilafranca de 1997.
Fotografia: Pau Asensio

Al segle XIX, amb la gradual laïcització de la societat, el drac va anar allunyant-se de la seva matriu teològica i, com ja hem esmentat, en les processons de rogatives passa a representar els mals que destorben el tarannà quotidià de la comunitat: les plagues, la sequera, la fam... Avui ha perdut aquesta altra vessant. Tanmateix, encara acompanya una funció ritual important. El drac ha esdevingut la figura emblemàtica d'una festa que any rere any rememora l'establiment de l'ordre social (de la comunitat), perquè la festa és (com el teatre, l'òpera o el cinema) la posada en escena de la imatgeria col·lectiva, però de manera ritual. L'espai on la societat s'ofereix el magne espectacle de si mateixa, on sent, alhora que fa sentir com a grup, l'eficàcia d'un determinat ordre simbòlic.

En els nostres dies el caràcter identitari que ha adquirit la festa, en el sentit d'esdevenir punt de re-

ferència de la comunitat, ha fet que alguns dels seus elements més arcaics, sobretot el drac, hagin adquirit un caràcter representatiu o simbòlic de la població: com un element que relliga la comunitat amb si mateixa i amb els seus avantpassats. Que permet reconèixer-se com a membre d'una col·lectivitat.

Dracs i àligues

L'antítesi (l'altra cara) del drac dins del bestiari festiu de casa nostra i també del de Vilafranca és la figura de l'àliga, la qual simbolitza el triomf de la societat cristiana i, per aquest motiu, solia participar en un lloc privilegiat de les processons (al costat de la comunitat de preveres) i tenia el crèdit de ballar dalt l'altar a dins del temple. Una àliga que portava lligat dins de la seva corona un colom blanc que era alli-

L'àliga també ha esdevingut un element identitari de primer ordre en les representacions festives actuals. Detall del cap de l'àliga de Vilafranca amb el colom a la boca, el qual, abans, anava a l'interior de la corona. Fotografia: Pau Asensio

15. En el si d'aquesta mena de desballestament de la realitat que implica la festa i per expressar la interrupció del temps (o de la legislació) social per deixar pas al caos mitjançant el soroll i el foc.

16. El ritual propi de les àligues, amb l'alliberament final del colom, podria, ara, ser reintroduït a la festa, però en un moment molt específic d'aquesta mateixa on es fes referència, per exemple, a la necessitat de la convivència, de la pau i de la solidaritat amb els sectors més marginats de la nostra societat i amb la resta de comunitats. Dotant-lo d'un sentit nou i contemporani, per defugir una recuperació supèrflua i netament arqueològica, d'un sentit plenament vigent en les nostres societats pluriculturals.

17. Les sibil·les són éssers semidivins capaços de predir els esdeveniments futurs i posseïdors de poders endevinadors atorgats per Apol·lo. Les més conegudes del món oriental i grec foren Marpes, Hel·lespònica, Eribraca o Dèlfica, i entre els romans fou molt coneguda la sibil·la Tiburtina. Els primers cristians conservaren el mite de la sibil·la com a oració de la segona vinguda de Crist amb motiu del judici final i de la vinguda de Crist. La presència d'aquesta mitologia ha arribat fins als nostres dies de manera ininterrompuda a les illes Balears i a l'Alguer.

berat després de la dansa simbolitzant la sublimació i el triomf del cristianisme sobre la irracionalitat de la natura.

Les àligues i els dracs provenen d'una mateixa matriu teològica i dins de la nostra cultura presenten la tesi i l'antítesi: el caràcter tràgic de l'existència humana.

Els dracs al segle XIX varen ser capaços de canviar el seu sentit i d'adaptar-se a la societat contemporània. Les àligues, en aquests mateixos anys, van anar perdent protagonisme dins de les celebracions paralitúrgiques i caigueren en desús. Avui, els dracs han adoptat noves formes expressives a partir dels correfocs¹⁵ mentre que les àligues han estat recuperades com un element arqueològic que rememora un passat confús que ja no podem recuperar.¹⁶

En el si de la festa el drac i l'àliga, recorden una vegada més, la dicotomia que tan sovint trobem en la cultura cristiana: la cara i la creu de la nostra existència. De la mateixa manera, la nit de Nadal, quan se celebra el naixement de Crist, es canta el cant de la Sibil·la, el qual ens recorda la fi del món i l'hora del judici final.¹⁷ Una dicotomia que ens remet a un cert existencialisme cristià on se'ns recorda que la vida és efímera i que la seva realit-

zació plena només l'aconsegurem si som capaços de viure intensament la nostra estada en aquest món seguint els dictàmens de l'església catòlica.

Epíleg

A principis d'aquest segle E. Cassirer proposava la realització d'una crítica de la consciència mitològica (èpica) dels pobles perquè és aquí on cal cercar la matriu de les formes culturals: per ell la consciència mitològica i el llenguatge són dues configuracions constitutives de la ment. És a dir, de la nostra manera de pensar i d'enfrontar-nos amb el món que ens envolta.

El nostre interès a l'hora d'aproximar-nos al bestiar festiu s'ha de centrar, per tal d'aprendre activament la nostra cultura, en l'intent de caçar aquelles modificacions o interrupcions de sentit. Aquells moments en què el significat d'esdeveniments socials tradicionals (que han perdurat al llarg dels anys) es dissol per donar pas a una altra cosa. Només així podrem capacitar-nos per veure quins nous elements hi ha avui. I és que la història (l'autobiografia) dels conceptes, d'ençà de Canguilhem, Foucault, Deleuze o Guattari, s'ha de concebre com el trajecte de les seves transformacions i els seus diversos camps de constitució i de validesa.

La importància d'elements del bestiar tradicional i popular rau, precisament, en el fet de ser transmissors de tot un conjunt d'informacions que provenen de les generacions anteriors que han de servir per fer-nos més conscients de l'en-

En l'imaginari tradicional, el drac expressava la lluita de l'home per tal d'harmonitzar les forces de la natura i establir un ordre social nou i una civilització cristiana

torn on vivim i capacitar-nos per actuar en el present. I és que la cultura es fonamenta en aquesta transmissió d'informació,¹⁸ la qual, dins del context de l'evolució de l'espècie, ve indefugiblement acompanyada de la transmissió d'informació que es produeix en l'ADN a través dels gens i que configura el genoma humà. Així doncs, és a partir de la nostra

herència social o cultural i de la biològica que l'ésser humà ha anat configurant la seva memòria i el ser "ser", perquè "ser" és, sobretot, ser memòria; ser temps aglutinat i latent en el fons de la nostra persona; és trobar una forma de coherència (un horitzó de sentit) i un vincle entre el que som, el que hem estat i el que voldríem ser.

18. Vegeu: Mosterín, Jesús. *Filosofia de la cultura*. Madrid: Alianza, 1994.